

ИСТОРИЈСКО И ДОКУМЕНТАРНО У ПРИПОВЕТКАМА КАТАНСКА БУНА И СУРГУН МИЛОРАДА ПОПОВИЋА ШАПЧАНИНА

Сажетак: Предмет рада је истраживање историјског контекста и транспозиције историјских догађаја у приповеткама *Катанска buna* и *Сургун* Милорада Поповића Шапчанина. Однос историје и фикције посматрамо ослањајући се на ставове Ролана Барта, Хејдена Вајта, Пола Рикера, Линде Хачион и домаћих аутора Драгана Бошковића, Слободанке Пековић и Ненада Николића. Историјски контекст приповедака сагледавамо у оквиру резултата историјско-правних истраживања, те истраживања из области српске историје деветнаестог века.

Циљ истраживања је да се разматрањем процеса наративизације историјских чињеница у приповеткама са историјском тематиком српске књижевности епохе реализма укаже на документарни карактер ове прозе, на важност идеје текста, контекста и ситуације писања приликом тумачења књижевног текста, на потребу проучавања књижевних дела у светлу историјских и политичких околности у којима су настајала, те на улогу наративног прозног текста у разумевању српске културе и друштва из прошлости. Резултати истраживања допринели би потпунијем тумачењу уметничког обликовања историјских догађаја, политичких и друштвених превирања који су често налазили свој уметнички одраз у српској књижевности и сагледавању односа уметности и истине као једног од основних проблема мимезиса, у нашем случају односа историје и књижевности.

Кључне речи: историјски догађај, документарност, фикција, приповетка, реализам

1. Уводна разматрања

Однос историје и фикције један је од предмета разматрања у новијим промишљањима у науци о књижевности. Сматра се да је историјски рад вербална структура у облику наративног прозног дискурса. Историје су сједињење извесног броја података, теоријских појмова, тумачења и објашњења тих података али подразумевају и наративну структуру њихове презентације, укупне слике претпостављених догађаја у прошлим временима (Vajt 2011: 9–10). Ролан Барт је у „Дискурсу историје“ структуралном анализом историографског и књижевног текста покушао да утврди да између њих нема разлике. Барт сматра да оно што се зове „историјска чињеница“ не постоји јер се конституише кроз селекцију података, кроз идеолошки условљене процесе који чињеницама дају „субјективни смисао“.

Историја света није историја чињеница, већ нашег мишљења о њима. Ово је иначе став свих постструктуралиста. Да се историја не би свела на писање хроника, неопходно је празнину чињеница употпунити смислом (Barthes 1989: 137, 138). Пол Рикер је токове историјског и фикционалног одредио двома димензијама од којих је једна хронолошка, епизодијска димензија у којој се историја прати као низ догађаја. Друга је нехронолошка, конфигуративна и она преобликује догађаје у историју уз помоћ приче, заплета. Обе ове димензије граде приповедачки свет писаца са краја деветнаестог и почетка двадесетог века (Riker 1993: 28). У модернијим схватањима истиче се дијалогски карактер текста и интертекстуалност као његово суштинско својство (Lešić 2003: 29–35). Постмодерна интертекстуалност је формални израз жеље да се попуни празнина између прошлости и садашњости читаоца и жеље да се прошлост напише у новом контексту. Уједно одређивање и дефинисање интертекстуалности доводи до тога да се књижевно дело више не може сматрати оригиналним; ако оно то јесте, не може имати значаја за свог читаоца (Наџић 1996: 200–212).

Трагајући за одговором на питање како и шта фикционални текстови откривају, какву врсту знања, чега су сведоци, Драган Бошковић закључује да фикција активира сведочанства више као став и доказ, извесност или као прилаз нечему што је у домену егзистенцијалног искуства, увек непознатог (Бошковић 2011: 34). О односима историјског, истинитог и фикционалног у српској књижевности крајем XIX века Слободанка Пековић закључује да је истина у историјској приповеци амбивалентна. Може се тумачити као историјска (права) истина и/или као идеолошка истина која се чини најкориснијом за истину коју аутор сматра сврсисходном. Писци су настојали да истину „у“ делу претворе у истину „на“ делу, да је оживе и учине стварном, могућом (Пековић 2003: 25). Ненад Николић сматра да је књижевна прошлост приступачна само кроз причу и да је објективна прича о прошлости немогућа пошто дешавања из прошлости смисао добијају тек када се приповедно уобличе. Своју осмишљеност дела имају тек у целовитом погледу на прошлост који долази после и који успоставља односе међу догађајима на које њихови актери нису морали ни мислити. Зато се књижевноисторијска прича појављује као израз нужности и немогућности. Она је немогућа као свеобухватна и коначна прича о прошлости, а нужна као једини начин да прошлост уопште постоји за нас (Николић 2013: 139). Предмет нашег истраживања је историјски контекст и транспозиција историјских догађаја у приповеткама *Каштанска буна* (1876) и *Сурђун* (1881) Милорада Поповића Шапчанина. Наративизација историјских чињеница у књижевним делима са историјском тематиком указује на потребу проучавања и тумачења оваквих дела у светлу историјских и политичких околности.

2. Српска историја у прози М. П. Шапчанина

Деветнаести век као доба великих историјских догађаја, политичких и културних промена свој уметнички одраз је добио и у српској књижевности епохе реализма. Милорад Поповић Шапчанин припада групи српских писаца који су

део инспирације за своја уметничка остварења налазили у ближој и даљој српској историји. Волео је народну историју, радо читао историјске списе и бележио занимљивости. Шапчанинове историјске приповетке односе се на догађаје из средине XIX века о којима је могао слушати од очевидаца. Део драматичних збивања из српске историје тога времена представио је у приповеткама *Катанска буна* и *Сурђун* у којима су упадљиви елементи аутобиографског, историјског¹ и документарног. Историјска основа приповетке *Сурђун* јесте тзв. Вучићева буна, односно смена династија 1842. године. У приповеци се препознају и аутобиографски мотиви у детаљима који се односе на прогонство породице, на ситуације које је и Шапчанинова породица у то време преживела. По речима Уроша Џонића то је „већ преживљени свет о протеривању пишчеве породице после династичке промене 1842. Ко познаје Шапчанинову породицу, одмах може запазити не само ову или ону сличност, него и цео догађај као реалну подлогу за приповетку. (...) Није то прича, него болна истина из наше сурове прошлости са тамном политичком позадином“ (Џонић 1951: 16). У *Новој историји српског народа* Душан Батаковић наводи да је незадовољство режимом Обреновића довело до краха прве владавине кнеза Михаила у Србији. Извршење овог задатка било је поверено Томи Вучићу Перишићу који је у лето 1842. прешао из Аустрије у Смедерево, окупио велики број људи, побунио народ и веома лако стигао до Крагујевца. Кнез Михаило је са својим сарадницима поражен и због издаје јер је део кнежевих људи пребегао Вучићу. Кнез Михаило је са породицом и чиновницима пребегао у Аустрију. Београдски паша и порта признали су нову власт у Србији, али су међународни чиниоци стајали у сенци његовог успеха (Батаковић 2000: 160). Тома Вучић Перишић био је веома способан да изазове и подигне буне али и да их сруши. Сурово се обрачунавао са политичким противницима не штедећи ни њихове породице. Приповетка *Сурђун* на неки начин реконструира стварни догађај из живота Шапчанинове породице, када су због политичког деловања Шапчаниновог оца, страначких нетрпељивости и антирежимског деловања, власти отерале ову породицу у прогонство, у Срем који је тада припадао Угарској. Тај догађај је болно одјекнуо у души будућег песника и писца, те се он литерарно-евокативно враћа тим дешавањима (Јеврић 2017: 389). Интерпретација приповедака *Сурђун* и *Катанска буна* разумљиво се ослања на, у новијим истраживањима непопуларни, биографски метод. Мирјана Д. Стефановић наводи да је аутобиографско дело двоструко читљиво. То је историјско сведочанство и литерарно дело. Аутобиографија је на граничној линији између фактографског и фикционалног и зато је веома истраживачки подстицајна (Стефановић 2010: 6). Осим тога „реч аутобиографско придевски употребљено се шири на све жанрове јер је аутобиографски исказ – референцијални однос према стварности путем идентитета аутора и субјекта приповедања“ (Стефановић 2010: 52–53).

¹ У периоду од 1842. до 1844. у Србији су се догодиле три буне: Вучићева, Рајовићева и Катанска буна. Вучићева буна 1842. означила је смену династија. У Рајовићевој (Смедеревској буни) јануара 1844. су присталице Обреновића подстицале народ Смедерева да се побуни против српског кнеза и владе. Катанска буна у септембру 1844. била је организована против владе уставобранитеља (Раствоић 2013: 232–237).

3. Сурџун

Тема приповетке *Сурџун* је изгнанство и принудно одвајање породице из куће и родног града. Биографски елементи се уочавају у подударности садржаја приповетке са детаљима из живота Шапчанинове породице. Отац Милорада Поповића Шапчанина, Сава Поповић, службовао је у Шапцу као учитељ и судски чиновник. Након династичке промене као одани „обреновићевац“ био је принуђен да напусти и службу и Србију, те се преселио у Ириг, где му се касније придружују жена и деца. Време радње приповетке траје неколико дана и прати детаље који се односе на тренутак када госпођа Цана са децом напушта породични дом и завичај. Нижу се слике једног разореног породичног живота невино пострадале породице чијем се страдању не назире крај. У ауторовим наративним поступцима примећује се избегавање директних конфликта, драматичних садржаја о настанку породичне трагедије, сукоба на релацији појединац–политички систем. Нису дате слике мужевљевог прогонства, породичне атмосфере страха, напетости ишчекивања, дирљиви опроштаји укућана, које би интензивирале драматику приче и заплет. Читаоци прате слике једне већ одигране трагедије, њен мукли одјек у душама оних које је захватила, али и сведока. Шапчанин се определио да сижено језгро обогати сликама колективне атмосфере страха, патње, обесхрабрења, неизвесности, несигурности, изневереног вредносног система и поверења у победу хуманистичких идеала.

Иако радња не захвата велики временски период, у самој приповеци се могу уочити четири целине. У експозиционом делу наратор представља главну јунакињу Цану Јелинић. Брижна, тужна, замишљена и неутешна сатима седи у соби и „лушта сузу за сузом“ које прелазе у плач, понекад и у праву кукњаву. Наратор нас упознаје са политичком позадином Цанине несреће. Њен муж, учитељ Марко Јелинић, присталица Обреновића, након династичког преврата био је принуђен да бежи. Од тог тренутка у породици је живот стао. Атмосферу очаја употпуњавају контрастне слике несрећне жене која седи непомично на јастуку, плаче, поражено и тупо загледана у неизвесност сутрашњице и кратка ретроспективна слика срећних дана заједничког живота. Суморне тонове уводног дела употпуњавају екстеријерна и ентеријерна дескрипција. Суседи их не посећују, реза на улазној капији је готово зарђала, двориште је празно, цвеће у коров зарасло, затворени су капци на прозорима. У кући, судови су прекривени дебелим слојем прашине, у тацни стоји давно ушећерено слатко, јабуке и дуње на орману сасушене, кандило се не пали недељом и празницима.

Друга целина представља тренутак када Цану, потпуно остављену од пријатеља и суседа, посећује чича Бошко, стари кућни пријатељ. Вишеструко непријатно ћутање ово двоје људи прекидају Бошкови покушаји да нешто каже. Из њиховог усиљеног дијалога сазнаје се да је невоља ове жене много већа од мужевљевог одсуства и прогонства јер је „власт, она највећа власт отуд испод Авале, заповедила да се Марково добро распрода, да се његова породица одмах из земље протера.“ У ишчекивању немилог тренутка, када ће заувек напустити дом, Цани не преостаје ништа друго осим суза, молитве и стрпљења.

У трећој целини приче нижу се дирљиве сцене опраштања од дома и града. Деца, госпођа Цана и оно нераспродатог покућства стало је у двоје таљига. Цана најзад скида икону Светог Димитрија, пада, нариче, љуби зидове, прозоре, врата. У тренутку када напушта ту „кућицу која беше њихов град у ком су провели најлепше дане живота“, Цанин поглед се зауставља на Бикуљи, најлепшој крави коју одводе. Једини који је смогао храбрости да је испрати је чича Бошко. Писац је колективну атмосферу страха посебно уверљиво представио у сцени када Цана, одлазећи праћена муклом тишином, бацивши последњи поглед на улицу, цркву, трг, запажа људе који „снуждено стајаше пред кућама“. Наратор својим коментаром образлаже њихово понашање: „Многи би изашли пред госпођу Цану да је поздраве, да се опросте и појеле срећна пута, али ко сме пожелети срећна пута онеме који полагаше у прогонство“. Породицу госпође Цане јесу напустили људи, али не и верни и вазда послушни пас Мецид који ускаче у већ отиснути каик са обале.

Приповедна динамика и драмска напетост појачавају се у причи на тренутак, активирањем хронотопа пута који у овом случају има реалну основу као принудно кретање од места боравка али до места неизвесности, при чему су збивања на том путу сасвим неизвесна. Иако је основа путовања госпође Цане реална, у хронотопу пута у приповеци *Сурђун* се препознаје и симболички оквир, с обзиром на то да је важност циљне тачке Цаниног путовања (Цана најпре одлази у Београд) повезана са морално-социјалним аспектом. Ово је пут сазнања, који би требало да главну јунакињу још једном потпуно (раз)увери у (не)постојање људске правде, хуманости, победе добра. Она са децом не прелази одмах на сремачку обалу већ се одлучила на још један, последњи покушај, те ће најпре каиком кренути пут Београда, по хладном новембарском снегу. Покушај да оде и падне на колена господару Вучићу или Петронијевићу завршава се сазнањем поразне истине, тријумфом немилосрђа и људске окрутности. Не стигавши до господара, Цани је саопштено да се она најдаље са пртљагом и децом пребаци за пола сата на другу обалу. У кадру завршне сцене приповетке налазе се прогнаници са оне стране Саве и Дунава који кроз помрчину гледају у фењере који осветљаваху престоницу њихове отаџбине која их је тако немилосрдно од себе отиснула. Милорад Јеврић је приповетку *Сурђун* оценио као једну од бољих Шапчанинових приповедака истичући обједињене елементе доживљеног и могућег, који чине да ова прича делује упечатљиво и уверљиво. Упркос слабостима које је уочио у дословној дескрипцији и несразмери појединих њених делова, приповетка делује на читаоца потресно својим зрелим реализмом (Јеврић 2017: 389).

4. Катанска буна

Друга приповетка са историјском основом коју издвајамо је *Катанска буна*, чија се садржина односи на истоимену буну из 1844. године, а која се подигла против уставобранитеља.² У *Историји Срба* Владимир Ћоровић на-

² Уставобранитељи, противници владавине кнеза Милоша Обреновића залагали су се за доношење устава који би ограничио Милошеву владавину (Турски устав 1838). Након

води да је режим уставобранитеља имао много противника. Кнез Михаило и кнез Милош организовали су буне и препаде, али без много успеха. Од њих је највише запамћена Катанска буна из 1844. године коју је извео Стојан Јовановић Цукић. Он је 22. септембра са двадесетак другова преобучених у капетане прешао Саву и упао у Шабац. Након првог изненађења, пошто су бунтовници заузели главне државне зграде, власти су организовале одбрану. Цукић је из Шапца са својим људима прешао у Подриње, заузео Лозницу и кренуо према Ваљево. Недалеко од Ваљева сачекала га је војска предвођена Протом Матијом Ненадовићем и потпуно га је разбила. Затим је дошао Вучић, који је својим свирепим мерама успоставио ред и увео праву страховладу партизанског режима (Ђоровић 2014: 583).

У књижевној историографији ова приповетка је оцењена као жива слика једног мрачног историјског тренутка. Јован Скерлић наводи да је овом приповетком Шапчанин дао живу слику покушаја обреновићевског преврата у Шапцу 1844. године. Као посебно успелу Скерлић издваја сцену када Тома Вучић тријумфално улази са шумадијском војском у престрављени Шабац и који отпочиње крваве репресалије у затвореној вароши. Приповетка је причана по родитељским успоменама и причању других очевидаца и по својој верности ретка је у нашој ранијој књижевности (Скерлић 1964: 286). Урош Џонић износи да је *Катанска буна* „књижевноисторијска приповетка, документ једног жалосног и мрачног догађаја из наше прошлости прве половине XIX века“ (Џонић 1951: 17).

Време радње приповетке *Катанска буна* је 1844. година. Мајка Вида, наратор приповетке својој деци (нараторима) приповеда о прошлости, тачније о томе како су изгубили оца током Катанске буне. Водећи хронотоп причања, карактеристичан за почетке српске реалистичке прозе карактерише приповедна комуникативна ситуација коју остварује наратор, мајка, сведок догађаја и деца слушаоци (наратори). Избор наратора сведока, из чије перспективе је испричана прича, смењивање казивања у првом и трећем лицу јединице и другом лицу множине („Ради сте, децо, да вам причам о покојном оцу“), обраћање нараторима, обезбеђују илузију уверљивости. Сижејна линија приче не прати само улазак катана у Шабац, историјске разлоге, трагичне последице тог догађаја, историјске личности. Паралелно са инсистирањем на уверљивом књижевноуметничком документовању историје, Шапчанинова нараторка прати и задржава се подједнако на пропратним појавама „страхотама онога времена“, „црним и мрачним данима“, описујући „ђавољи метеж“, када „подивља свети-

абдикације кнез Милоша 1839. године и збацивања кнеза Михаила Обреновића са престола 1842. године, уставобранитељи су довели на власт кнеза Александра Карађорђевића. Период владавине кнеза Александра (1842–1858) познат је као Уставобранитељски режим, јер се власт налазила у рукама ове групе политичара. Најистакнутији уставобранитељи били су Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић, Стојан и Алекса Симић, Милутин и Илија Гарашанин. Током своје владавине, ослањали су се на богате трговце, чиновнике и полицијски апарат. Део уставобранитеља је показивао истинске жеље да се Србија правно среди и културно унапреди (Ђоровић 2006: 108–111).

на“ и када се од људи „створе тигрови“. Приповетка *Кашанска буна* прераста у причу о поремећајима друштва, људске свести, система вредности, квалитета живота, међуљудских односа. Шапчанинова прича о страдању невиних појединаца подједнако инсистира на веродостојном сведочанству о атмосфери једног страховног доба које је задесило Шабац, али које није било никаква новина у ондашњој историји Србије, па ни касније.

Приповетка је подељена на седам делова. У садржини првог дела који је контрастно постављен у односу на све остале делове, дате су слике породичне идиле, економски успон породице, заједнички одгој деце, топлина породичног дома, борба за социјални углед, напредак и радост. Једина препрека која их је обеспокојавала био је комшија Перко који је према њима осећао завист, покушавао да им напакости, није успео, те им је отворено и претио. Перкову претњу отац неће схватати преозбиљно, док ће мајка Вида наизглед безазлену претњу много озбиљније доживљавати. Перкове речи: „Знам ја што ви не знате“ наговештавају заплет.

Други део већ износи податке о историјском догађају, улазак катана у Шабац и прве жртве. Свакодневну атмосферу једног обичног дана пореметили су пуцњи из пушака, који су се чули из правца коначке капије где се свет сакупљао. Како је и супруг Миле био тамо, Вида је појурила ка конаку, тамо није нашла мужа, али ју је пресекао стравични приказ:

Али шта видех? Триестину коњаника опколили двор. Коњи хале, а јахачи оружани до грла, па светло обучени као катане. Хаљине им све једнога кроја. Чоја плава преливаше се а златни опшивци трептијаху на сунчаном зраку, калпаци им све од сама самура, с белим перјаницама. (...) Случајно ми поглед паде тамо, и – молим ти се Боже, не поврати така времена – опазих на калдрми неколико мртвих људи с разбарушеном косом. (...) Шта несрећна видех! Помоћник Нинић и судија Марко лежаху мртви у својој рођеној крви. Још до њих лежаше један мртав дечко од својих десетину година (Шапчанин (б. г.) IV: 18).

Парох шимуновачки, Јован Димитријевић написао је 1886. године подужи спис *Кашанска буна у Шайцу 22. септембра 1844. године*. У детињству он је био сведок овог догађаја јер се његов отац са Стојаном Цукићем и осталим катанама лично познавао. Парох сматра да је Шапчанин „писао о побуни овој и коју је он катанском буном назвао, врло површно и неке приказе њене у својој лепој приповетци врло вешто извео“ (Димитријевић 1886: 3–4). Он наводи да се о овој буни много у народу говорило, али се слабо о њој писало, те се о њој слабо што и зна.³

Након овог стравичног призора присутни комшија Перко уплашеној Види прети: „Запамтићете ви с ким сте кавгу приметили.“ Супружници током дана закључују да им завидљиви комшија Перко може напакостити јер су времена мутна, а и Перков необично застрашујући израз лица их је овај пут

³ Шапчанинов опис поклапа се са резултатима историјско-правних истраживања овог периода. Урош Станковић наводи да је Катанска буна, као неславни покушај обарања уставобранитељског режима, био повод за формирање другог ванредног суда (Станковић 2014: 141–148).

озбиљно уплашио. Вида описује атмосферу страха у престрављеном Шапцу и катане како одлазе пут Лознице: „Катане касом пролетаху улицама те задаваху страх и онако мирним и заплашеним грађанима. Сви ћепенци спуштени, а капије притворене: нико живи да се помоли, а чињаше ти се усред гробља да си. (...) Ко је онда већ умео тубити, запамтио је само нечовештво и ужас“ (Шапчанин (б. г.) IV: 22).

На почетку трећег поглавља нараторка коментарише атмосферу тог мутног времена. Овај уводни коментар је у функцији наговештаја предстојећих страдања многих појединаца у Шапцу, који нису били учесници буне, али су настрадали највише од „зла домаћега“. Нараторка осим најаве тумачи и разлоге таквих друштвених промена, односно трага за одговором зашто људи „постају тигрови“: „Било их је много који хтеше да буду прваци. Овај врбуј оног, овај савиј оног, наш свет поводљив, па вам се за кратко време начини читав метеж. Један је овога, други је онога, а ниједан свој. Охладнише међу собом најприснији пријатељи, позавадише се ортаци и рођена браћа“ (Шапчанин (б. г.) IV: 33). Осим неслоге и политичких превирања, живот додатно отежавају смањење промета у радњама, недостатак новца, слаб обрт капитала. На могуће невоље различито реагују отац и мајка. Мајка се плаши док отац сматра да је безбедан ако је поштен. У овом поглављу хронолошки ток нарације се прекида чича Остојином причом о Драгићу, сину Здравка струнара, којему је сам чича Остоја био татор и који се касније одао пороцима. Драгић се заволео са чича Остојином кћерком Мирјаном, но до брака није дошло. Мирјана је била обећана другом, на инсистирање родитеља који су знали Драгићеве пороке. Мирјана је умрла од туге а Драгић чича Остоји наудио где год је могао. Ова прича је у опозитној функцији у односу на убеђења да су људи безбедни уколико су добри, поштени, на страни правде. Увек постоје завидљивци који чекају прилику да се освете и напакују, а „мутна времена“ су права прилика за то.

На почетку четвртог дела у посету породици стиже тетка из Уба. О катане се већ извесно време није ништа чуло, осим што су све присталице катана похватане и поубијане. Док су се разговарали зачуо се тутањ топа. Убрзо потом кроз Шабац пролази Тома Вучић Перишић, чији изглед оставља јак (застрашујући) утисак на мајку, баш због тога што је наизглед једноставан.

Напред је ишла коњица, за њом јахаше Вучић, а за њим тобције. Међ војском подринаца тма, понајвише све везаних руку. (...) Јахао је на коњу зеленку, а одело му беше, нако крцалијско. Око феса везао машију, гуњић и чакшире све то просто, сукнено. На ногу му црњени опанци, притегнути уз чарапе, опет шумадијски. Испод обрва пресецаше оштрим очима, да нас страх подузимаше. Први међ господом, па вођ све земаљске војске, на њему, децо, ни чохе, ни свиле и прост занатлија радо чохом замењује сукно, а некмо ли великаши и господа. Зашто својега не држат се реда, помислих ја у себи, а почех се све већма прибојавати (Шапчанин (б. г.) IV: 37–38).

Атмосферу страха слично описује и Јован Димитријевић: „Јадни Шапчани мрели су од стра, јер су унапред знали, да ће он горчину своје дивље нарави

на њима излити. И нису се у томе ни најмање преварили“ (Димитријевић 1885: 56). Интересантно је поређење описа Шапчанинове нараторке Вучићевог уласка у Шабац са описом Јована Димитријевића:

У овом страховитом призору беше једна дивља слика, која је свакому у очи пала. То је био главом Тома Вучић Перишић, војвода кнеза Александра Карађорђевића. На своме помамном кулашу, простим гуњцем заогрнут, у сукненим чакширама, са шубаром на глави, а опасан вуненим белошареним пасом, утегнутим силајем, са заденутим сребрњацима и кривом турском сабљом о врату, која је натраг отурена. То ја самораст, то је сила, то је демагог, који је мало говорио, а опет је знао и умео да народ за собом повести (Димитријевић 1885: 63).

Шапчанин слика Тому Вучића Перишића као способног и моћног човека, некада храброг и поноситог, некад лукавог и понизног. Импресиван је опис како улази у Шабац као јаничарски ага који се враћа из пљачке са повезаним робљем, на бесном коњу, под оружјем у полутурском сасвим простом оделу. Након тога уследиле су казне, сцене мучења, страдања невиних и честитих људи, јауци жртава. „Језив је и опис зверских поступака обесних властодржаца и сурове стварности политичке заслепљености“ (Џонић 1959: 17).

У петом делу нижу се слике страха и мучења свих сумњивих властима. Тако долази до неправедне оптужбе чича Остоје кога је оптужио Драгић. Чича Остоју одводе мимо града где се Вучић улогорио и обезбедио места за хапшенике.⁴ Отац Миле и комшија Ненад одлучују да оду и од Вучића траже милост, односно да кажу да је кажњеник неправедно оклеветан. Али, покушај је био узалудан. И Ненад и Миле били су претучени. У шестом и седмом делу описује се очев крај који је касније, пошто се све завршило, заправо умро од батина и мучења које је у логору преживео и није био једини. Тако се Шабац напунио удовицама, чији мужеви нису страдали борећи се против туђина, већ као жртве у већим политичким борбама моћника.

Приповедање у приповеци *Кашанска буна* је фокализовано кроз лик мајке Виде која је сведок страхотних историјских догађаја које казује слушаоцима непосредним казивањем у првом лицу. Овакав приповедач припада и драматизованом приповедачу, односно приповедачу који је мање или више детаљно окарактерисан као некакво „ја“. Џералд Принс наводи да драматизовани приповедач може бити у великој мери обележен, али је чешће обликован са мноштвом физичких, менталних и моралних атрибута. Веома често је представљен на истом нивоу на којем су и ликови (у приповедању у првом лицу, односно хомодијегетичком приповедању) као пуки посматрач или сведок, као мање важан учесник или као протагониста (Prins 2011: 41). Вејн Бут наглашава да је и најзддржљивији приповедач у извесном смислу драматизовани чим себе означава као „ја“ (But 1976: 172). Приповедање је пуно емоционално интонираних реченица, савета, коментара, опомена. Коментари су у функцији истицања не-

⁴ О детаљима тираније Томе Вучића Перишића, називајући је страхотом над Шапцем, Јован Димитријевић детаљно пише у својој *Кашанској буни*, описујући детаљно место, начин хапшења, истраге, кажњавање и сам профил Томе Вучића Перишића (Димитријевић 1885: 62–72).

опходности да се буде праведан у животу, али и опрезан у опасним временима. Вида уме да препозна зло и све наопако које из њега произилази, није јој јасно шта се то са људима одједном догађа. Комшија Ненад, који страда у покушају да се избори за правду, разуме ову игру: „безбожништво улегло у свет. Та вако не беше ни за турске судије. Дај те варај и завађај народ, да би себе силом подигли. Глупа рита поводљива будала, удри на се лико, да огрне не знам кога у сјај и господство. Ето тако ти је сад све претворно и лукаво колико нас глава у Србији, па сад живи, ако можеш, слатки брајане!“ (Шапчанин (б. г.) IV: 42). За Виду је то црно и несрећно време у којем је „брат пропишто од руке братовљеве.“ „Ал’ је, децо, мука над мукама, брат на брата кад подиже војну. Кад се браћа подушмане, још су гора и од самих потурица. Љубав, сажаљење и милосрђе оглуше се срцу њихову и постану тврђи од камена“ (Шапчанин (б. г.) IV: 38).

Шапчанинова нараторка – сведок изнела је детаље једног времена тираније што нас наводи на мали осврт на ставове Мишела Фукоа о казним системима, успостављању и демонстрацији моћи. У настојању да дефинише моћ, одреди њене механизме и начин спровођења, Фуко напомиње да је потребно сазнати које су границе моћи, преко којих посредника и до којих, често сасвим малих инстанци хијерархије, контроле, надзирања, забрана, принуда долази и закључује да се моћ спроводи свуда где постоји (Фуко 2010: 97).⁵ Спровођење моћи је начин на који једни људи делују на друге. Као начин деловања на понашање других моћ укључује и обавезан елемент слободе, зато што ју је могуће спровести само на слободним субјектима. Фуко наводи да моћ и слобода нису супротстављени, да се међусобно не искључују. У питању је сложена игра у којој се слобода јавља као услов постојања моћи јер ако би се слобода отела моћи која се спроводи над њом, моћ би нестала самом том чињеницом и замента би се морала пронаћи у чистој и простој принуди насиља (Фуко 2010: 404). Када је у питању признање, оно је тако јак доказ да није неопходно додавати му друге доказе. Оно ослобађа тужиоца обавезе да пружи друге доказе, оне до којих је теже доћи. Посао истраге и доказни механизми своде се на минимум. Признање је веома пожељно, зато да би се оно изнудило, користе се сви могући начини принуде (Фуко 1997: 39).

Фуко сматра да је и човекова душа произведена унутар система репресивне моћи владања и принуде. Она „постоји, стварна је, непрекидно се производи око тела, на њему и у њему, захваљујући начину на који се остварује моћ над кажњеницима, она се за разлику од душе како је представља хришћанска

⁵ Почев од XVII и XVIII века постојало је технолошко ослобађање продуктивности моћи. Краљевства су у доба класицизма развила велике државне апарате – војску, полицију, финансијску управу, али и успоставила оно што бисмо могли да назовемо новом економијом моћи, то јест процедуре које омогућују да истовремено учинци моћи круже континуирано, непрекинуто, прилагођено, индивидуално, по целокупном друштвеном телу. Моћ која се спроводила у друштвима феудалног типа функционисала је *grosso modo*, путем знакова и намета. Ритуални, церемонијални знаци верности властелину и кроз намет на добра, кроз пљачку, лов, рат. Од XVII и XVIII века имали смо посла са моћи која је почела да се спроводи кроз производњу и престаацију. Од појединаца је, у њиховом конкретном животу, требало добити продуктивну престаацију (Фуко 2010: 157).

теологија, не рађа да би постала подложна греху и казни; душа о којој говоримо рађа се у поступцима кажњавања, надзора и принуде“ (Фуко 1997: 35). Моћ је у власти дисциплинског устројства, оног анонимног али делатног, модерног принципа генерисања и испољавања инвазивне и експанзивне политичке моћи, који је прво „лабораторијски“ испробаван у казним установима, а затим и „патентиран“ као својеврстан, широко применљив образац, у виду елементарног и лако преносивог механизма чији је циљ увек и свуда присутни надзор (Фуко 1997: 138). Примењивани казни систем у случају побуњеника и свих сумњивих, али и невиних, у вези са Катанском буном један је од примењиваних модела у српској историји. Тиранија и прогон над недужнима, кажњавање и застрашивање биле су неке од мера осигуравања власти и моћи, ширења ауторитета, доказа лојалности новоуспостављеној власти, мере спречавања свих могућих побуна. Лаковерни појединци, слепо верујући у победу добра у људима, у немогућност страдања уколико ниси крив, дакле у победу правде и права, страдали су и не слутећи са којих страна их може сустићи зло.

5. Закључак

Шапчанин је приповеткама *Катанска buna* и *Сурђун* дао уметничку слику одјека историјских збивања у животима обичних, малих људи, статиста на историјској сцени Србије средином XIX века. Иако аутор даје портрете или само скице историјских личности (Тома Вучић Перишић), његово опредељење се ипак креће у оквирима слика обичних људи који трпе последице великих историјских промена. Шапчанин описује страдања малих, обичних, сасвим невиних људи које гутају немирна и несигурна историјска времена и самовоља појединца. Они страдају током Преког суда и преткривичног поступка повереног Томи Вучићу Перишићу. Уметнички је уобличена једна од сурових истина о у историји забележеним честим „мутним временима“ која највеће трагедије доносе невиним, наивним, неопрезним грађанима као и онима који страдају безрезервно верујући у победу добра. Поређење наративне грађе одабраних приповедака и резултата историјских и правних истраживања догађаја у вези са Катанском буном као и ауторове биографије, доказују историчност и документарност Шапчанинових приповедака које су слика свеопштег страдања људи од руке домаћих тирана у аренама политичких игара које су биле неразумљиве ондашњем српском сељаку и грађанској класи у повоју.

Литература

Barthes, R. (1989). *The Discourse of History. The Rustle of Language*. Translated by Richard Howard. Berkeley: University of California Press, p.p. 127–141.

Батаковић, Д. (2010). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом.

- Бошковић, Д. (2011). Историја и нарација, теорија и фикција. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Књ. 59. св. 1. Нови Сад: Матица српска. стр. 31–43.
- But, V. (1976). *Retorika proze*. Београд: Nolit.
- Vajt, H. (2011). *Metaistorija istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka*. Podgorica: CID.
- Димитријевић, Ј. (1886). *Катанска буна у Шайцу, 22. септембра 1844*. Нови Сад: Парна штампарија М. Димитријевића.
- Јеврић, М. (2017). *Историја српске књижевности: реализам I*. Косовска Митровица / Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици / Бесједа.
- Lešić, Z. (2003). *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook.
- Николић, Н. (2013). Књижевноисторијска прича – нужност и немогућност. У: *Немогуће: Завеш човека и књижевности*. Зборник радова са VII међународног научног скупа. Уредник: Драган Бошковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. стр. 133–141.
- Пековић, С. (2003). Учитавање могуће историје. У: *Трансозиција историјских догађаја и личности у приповеци код словена*. Зборник радова. Књижевност и историја VI. Уредник: Мирољуб Стојановић. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ Универзитета у Нишу и Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета. стр. 21–29.
- Шапчанин, П. М. (б. г.). *Целокућна дела*. Књига I. Приредио: Урош Џонић. Београд: „Народна просвета.“
- Prins, Dž. (2011). *Naratoški rečnik*. Београд: Službeni glasnik.
- Растовић, А. (2013). Енглези о бунама у Кнежевини Србији 1842–1844. године. *Историјски часопис*. Књига 62. Београд: Историјски институт. стр. 222–245.
- Riker, P. (1993). *Vreme i priča*. Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Скерлић, Ј. (1964). *Писци и књиже* 2. Београд: Просвета.
- Станковић, У. (2014). Разлози честог формирања ванредних судова у Србији 1839–1844. У: Зборник радова. *Владавина права и правна држава у региону*. Источно Сарајево. стр. 830–844.
- Стефановић, М. Д. (2010). *Аутобиографија*. Београд: Службени гласник.
- Ђоровић, В. (2006). *Илустрована историја Срба*. Књига 5. Београд: Народна књига.
- Ђоровић, В. (2014). *Историја Срба*. Београд: Ленто.
- Фуко, М. (1997). *Надзирајти и кажњавати. Настанак затвора*. Сремски карловци/Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Fuko, M. (2010). *Spisi i razgovori*. Београд: Fedon.
- Наџић, Л. (1996). *Poetika postmodernizma: istorija, teorija i fikcija*. Novi Sad: Svetovi.
- Џонић, У. (1951). Милорад Поповић Шапчанин. У: Милорад Поповић Шапчанин. *Приповетке*. Београд: Српска књижевна задруга. стр. 5–26.

Biljana Soleša

**THE HISTORICAL AND THE DOCUMENTARY
IN THE NOVELLAS «KATAN REBELLION» AND «EXILE»
OF MILORAD POPOVIĆ ŠAPČANIN**

Summary

The subject matter of this work was research into the historical context and transposition of historical events in the novellas *Katan rebellion* and *Exile* by Milorad Popović Šapčanin. The relation between history and fiction was observed with reference to the viewpoints of Roland Barthes, Hayden White, Paul Ricoeur, Linda Hutcheon and some domestic writers like Dragan Bošković, Slobodanka Peković and Nenad Nikolić as well. The historical context of cited short stories was comprehended within the scope of the results of legal and historical investigation and also research into nineteenth-century Serbian history.

By taking into consideration the process of the narrativisation of historical facts in novellas with historical subject matter in Serbian literature in the age of realism, the aim of the research was to emphasize the documentary character of the prose, the significance of the idea of the text, the context, and the writing situation in the course of interpreting of the literary text. The emphasis was also placed on the need to study works of literature through the historical and political circumstances in which they emerged, and the role of narrative prose text in the perception of Serbian culture and society of the past.

The research results would conceivably contribute to a more thorough interpretation of the artistic shaping of historical events and political and social turmoil which frequently, in an artistic sense, reflected on Serbian literature, and the relation between art and truth as one of the elementary problems of mimesis, which, in our case, is the relationship between history and literature.

solasabilja@gmail.com